

ԳՈՀԱՐ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ԱՍՏԻՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻՆ. ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

«Հունաբան հայերեն» ասելով հաճախ պատկերացնում են հունարենից պատճենված նախածանցավոր բառեր և խրթին շարահյուսություն պարունակող գրաբարը, որով գրված են գիտական (քերականական, ճարտասանական, փիլիսոփայական) և աստվածաբանական բնույթի թարգմանական երկեր: Այս պատկերացումը ճշմարտացի է միայն մասամբ. իրականում հունաբան հայերենը բնութագրվում է մի քանի այլ տեսակի բառային, նաև ձևաբանական ու շարահյուսական հունաբանություններով: Եթե բառային հունաբանությունների մի մասը և ձևաբանական հունաբանություններն աչքի են զարնում ընթերցելիս, ապա շարահյուսական հունաբանությունն ընկալվում է ավելի շուտ որպես խրթնաբանություն, անգեև աչքով տեսանելի չէ և բացահայտվում է միայն հունարեն բնագրի հետ մանրակրկիտ բաղդատության արդյունքում:

Քիչ ավելի մանրամասն ներկայացնենք լատինաբան հայերենը: Այդպես է կոչվում XVII դարում Հռոմում «Հավատի տարածման սուրբ միաբանությունը» կից 1627 թ. Ուրբանոս VIII պապի հիմնած` քարոզիչներ պատրաստող դպրոցից (*Collegium Urbanum*) դուրս եկած կաթոլիկ քարոզիչների և նրանց հետևորդների` լատիներենի վրա ձևված գրաբարը¹: «Հավատի տարածման սուրբ միաբանությունը» (*Sancta Congregatio de propaganda fide*) հիմնադրել էր 1622 թ. Հռոմի պապ Գրիգոր XV-ը` արևելաքրիստոնեական երկրներում կաթոլիկություն քարոզելու նպատակով: Հայ գրականության մեջ տարածված այդ արհեստական գրաբարը մինչև XVIII դարի վերջերը համարվել է բարձր ու գիտական լեզու: Մխիթար Աբբահայրն էլ նախ տուրք է տվել լատինաբան հայերենին, սակայն 1730 թ. իր քերականության մեջ կոչ է արել հեռանալ լատինաբան հայերենի ծայրահեղ արտահայտումներից: 1779 թ. Չամչյանի քերականության լույս ընծայումից հետո լատինաբան հայերենը դուրս եկավ գործածությունից²:

Է. Հովհաննիսյանը նշում է, որ լատինաբան հայերենը հին գրական հայերենի լայն գործառության յուրատեսակ արտահայտություն էր եվրոպայի հայ

¹ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի Բերականության պատմություն, Եր., 1974, էջ 8, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մ. II, Եր., 1951, էջ 311:

² Գ. Զահուկյան, Գրաբարի Բերականության պատմություն, էջ 210, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 323:

գաղթօջախներում, մինչ մայր հայրենիքում գրում էին «ավանդական գրաբարով» (օրինակ, Առաքել Գավրիթեցի)³:

Լատինաբան հայերենով ոչ միայն թարգմանական և ինքնուրույն երկեր են գրվել, այլև գոյություն ունեն այն կանոնակարգող քերականություններ: Այս վերջիններս էլ հիմք են հանդիսացել այդ լեզվի նկարագրությունների համար: Հր. Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմության»⁴ մեջ նշել է Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցու քերականությունը⁵, որ լատինաբանների «պաշտոնական քերականություն» էր⁶ (նույն քերականությունը, որոշ տարբերություններով, լույս է տեսել նաև լատիներեն⁷: Հովհաննես Հոլովը նաև լատիներենի հայերեն քերականության հեղինակ է)⁸: Գ. Ջահուկյանն իր «Գրաբարի քերականության պատմության» առաջին «Լատիներեն տեխնիկական քերականություններ» գլխում խոսում է Ֆրանցիսկոս Ռիվոլայի (գրել է լատիներեն)⁹, Կղեմես Գալանոսի (գրել է զուգահեռ լատիներեն և հայերեն)¹⁰ մասին, երկրորդ՝ «Լատինատիպ ռացիոնալիստական քերականություններ (XVII դ. III քառորդ)» գլխում, բացի Հովհաննես Հոլովից, քննության է առել նաև Ոսկան Երևանցու քերականությունը (հետագայում պարզվեց, որ Ամստերդամում 1666 թ. լույս տեսած այդ երկը¹¹ XVII դ. իտալացի փիլիսոփա և գրող Տոմազո Կամպանելլայի «Քերականություն» անտիպ թարգմանության համառոտ տարբերակն է)¹², իսկ երրորդ՝ «հունա-լատինատիպ քերականություններ (XVIII դ. 30-90-ական թթ.)» գլխում անդրադառնում է նաև Սիմեոն Ջուղայեցու, Հովհաննես Ջուղայեցի

³ Լ. Ե. Հովհաննիսյան, Գրաբարի երկու դրսևորում XVII դարում. - «Պատմաբանասիրական հանդես», 1980, N 4, էջ 172-183: Լատինաբան հայերենը համատարած չի իշխել գրականության մեջ. լատինաբանության ջատագով Հովհաննես Հոլովը Սաղմոսների մեկնությունը գրել է աշխարհաբարով (նույն տեղում, էջ 176):

⁴ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 314-323 «Եվրոպական փոխառությունները հայերենում և լատինաբան հայերեն» գլխում (էջ 296-324):

⁵ Յովհաննես Հոլով, Զտուրքին հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական, Puritas linguae armenicae, Հռոմ, 1674:

⁶ Ն. Տէր-Ներսիսեան, Ոսկան վարդապետի քերականական ըմբռնումները. - «Քաղմավէպ», 1966, էջ 311:

⁷ Puritas haygica seu grammatica armenica a Ioanne Agop Sacerdote armeno composita, Romae, 1675:

⁸ Քերականութիւն լաթինական հայերէն շարագրեցեալ ի Յոհաննիսէ Վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցոյ ի զուարճութիւն հայկազունեաց, Հռոմ, 1675:

⁹ F. Rivola, Grammaticae armenae libri quattuor, 1624:

¹⁰ Քերական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Grammaticae et logicae institutiones linguae literalis armenicae armenis traditae ad. Clementi Galano, Romae, 1645:

¹¹ Քերականութեան գիրք, Ամստերդամ, 1666:

¹² A. Orenco, "Una nuova redazione della traduzione Armena dei Grammaticalia di Tomaso Campanella," Bnagirk' yisatakac', Documenta memoriae, Dall'Italia e dall'Armenia, Studi in onore di Gabriella Uluhogian, Bologna, 2004, p. 319:

Մրքուզի, Խաչատուր Արզրումեցու¹³ քերականություններին, որոնցում նույնպես զգալի են լատինաբան հայերենի ավանդույթները: Ջահուկյանը շեշտում է Դիոնիսիոս Թրակացու և նրա մեկնիչների մեծ ազդեցությունը նշված հեղինակների վրա: Չորրորդ՝ «Լատինատիպ-բանասիրական քերականություններ» գլխում ներկայացված են Յոհան Յոսիմ Շրյոդերի, Հակոբ Վիլլոտի, Միխիթար Սեբաստացու և Բազդասար Դպիրի քերականությունները: Յ. Վայտենբերգի բնորոշմամբ՝ «Լատինատիպ» քերականությունների հեղինակների նպատակը ոչ հայ գործիչներին (հիմնականում կաթոլիկ միսիոներներն էին), ինչպես նաև հայերին գրական հայերեն սովորեցնելն էր՝ «արտաքին գրքերի», այսինքն հունաբան գրաբարով գրված փիլիսոփայական գործերի հիման վրա: Հետևաբար լատիններեն քերականության կաղապարի օգտագործումը ոչ թե հայերենը լատինականացնելու փորձ էր, այլ հայագիտության համար Արևմուտքի հետ մրցակցությունը դիմանալու միակ միջոց¹⁴:

Լատինաբան հայերենի որոշ առանձնահատկություններ թվարկել էր դեռևս Գ. Զարպհանյանը¹⁵, այդպես բնորոշելով XIV-XVII դդ. հիմնականում «միաբանասերների» գրաբարը. Հր. Աճառյանը, սակայն, առարկելով գրում էր, թե այն ոչ թե ունիթոռների, այլ Հռոմի «կոլեջյան հայերենն» է (այսինքն՝ XVII-XVIII դդ.): Ն. Տեր-Ներսեսյանի՝ Ոսկանին նվիրված հոդվածում¹⁶ նշված է լատինաբան հայերենի մի քանի կարևոր առանձնահատկություն: Վ. Համբարձումյանի «Գրաբարի գործառույթունը որպես գրական լեզու» գրքի «Գրաբարի լատինատիպ «մշակման» և լատինաբանության հաղթահարման շրջան [1601-1779 թթ.]» ենթագլխում ուշագրավ մեջբերումներ են արված լատինաբան թարգմանական տեքստերից¹⁷: Մի հոդվածում¹⁸ էլ նա համակարգված ձևով ներկայացրել է լատինաբան հայերենի լեզվական առանձնահատկությունները՝ նշելով 11 հնչյունական, 13 բառային, 76 ձևաբանական և 18 շարահյուսական նորամուծություն: Լատինաբան հայերենի իր ուսումնասիրությունը հեղինակն ամփոփել է մի մենագրության մեջ¹⁹:

Լատինաբան հայերենի՝ հետազոտողների մատնանշած առանձնահատկությունների համեմատությունը հունաբան հայերենի հունաբանությունների

¹³ Գիրք Բերականութեան արարեալ ի Խաչատուրէ Արզրումեցոյ, Յալիկոնայ Բաղաբի, 1696:

¹⁴ Ժ. Ս. Վայտենբերգ, XVII դարի լատինատիպ Բերականությունը. - ՊԲՀ, 1990, N 4, էջ 31-38:

¹⁵ Գ. Զարպհանյան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, Բ. Բ, Վենետիկ, 1878, 45-55:

¹⁶ Ն. Տեր-Ներսէսեան, Ոսկան վարդապետի Բերականական ըմբռնումները. - «Բազմավէպ», 1966, 310-321: Հեղինակը (նույն տեղում, էջ 311) լատինաբան շարժման «պարագլուխներ» է անվանում Վարդան Հունանյանին, Աստվածատուր Ներսեսիչին, Բարսեղ Բարսեղյանին, Հակոբ Հովվին:

¹⁷ Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառույթունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դարերում, Եր., 1990, 90-98:

¹⁸ Վ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի տարբերակիչ հատկանիշները. - ՊԲՀ, 2008, N 1, 159-179. այս նկարագրության ոչ բոլոր կետերն են արտացոլված մեր ակնարկում:

¹⁹ Վ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի պատմություն, Եր., 2010:

հետ²⁰ ցույց է տալիս, որ դրանց մի զգալի մասի ակունքները հունարան հայերենում են. դրանցից հիշատակենք.

նախածանցավոր նորարանությունները՝ «ապազերծեցեալ», «արտահանեցեալ», «ենթասուզեսցի», «առբերելոց», «վերատեսութիւն»²¹ (ի դեպ, Գալանոսը գրում է, որ այդ նախածանցները, որը նա մյուսների պես դիտարկում է որպես «նախադրութիւն» խոսքի մասի մի տարատեսակ, որևէ իմաստ չեն արտահայտում, այլ կցվում են բառերին «առ ի զարդ և նոխարանութիւն բանին»²²), հմմտ. հունարանների մոտ՝ «ապացոյց» (Բրս. հց. 43[108], 48[124], Նիւս. կազմ. 90, Գ. Ստոր. 207, Գ. Վերլուծ. 11-2, 1113, 5-6, V.1-2, 9 Սահմանք 386, Զեն.3.2.0) – ajpovdeixi" (PG 31.909[55], 918[81], 44.160.14, D. Cat. 116.30), «արտաբերեմ» (Թրակ. 9.28, Թեոն 10, Անան. Մեկն. 491, Եւտիք. 21-22.9, Զեն.1.5.2, 1.6.5, 6) – ejkfevzw (Thrax 54.1, 58.1, Theon 1. 62.19), «ենթադրութիւն» (Պիտ. 221.6, Թեոն 140), «ընթադրութիւն» (Պիտ. 221.3) – uḅpovqesi" (Apth. 109.2, 3, Theon 10. 113.22), «ենթադրեմ» (Բրս. սղ. Ա 1.204, Պղատ. Օր. 349, Սահմանք 376) – uḅpotivqhmi (PG 29.212.7, Pl. Leg. 885b3), «ընթադրեալ» (Բրս. հայեաց 5.117) – uḅpotiqevmnenno" (PG 31.209), «առբայութիւն» (Գ. Ստոր. 198) – provsrhma (D. Cat. 110.13), «վերաստեղծում» (Գիոն. երկ. քհ. 6.4) – ajnaplavssw (Dion. cael. hier. 2.1՝ «կրկին կազմավորել»),

ներգոյականի կազմությունը «ըն/ն», «ներ» նախդիրներով և եզակի տրականով հաճախ «ում» կամ «ոջ» վերջավորությամբ՝ «ըն թղթում», «նեսայոջ», «ներ մերում խօսում»²³ (պետք է նշել, որ տրականի «ում» վերջավորությունն այնքան տարածվել էր արդեն միջնադարում, որ Թրակացու մեկնիչ Եսայի նշեցին «Վերլուծութիւն քերականութեան» մեջ բերած հատ ու

²⁰ Հունարան հայերենի առանձնահատկությունների մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս մեր «Հունարանությունները դասական հայերենում» (Եր., 2010) գրքում: Լույս է տեսել նաև այդ գրքի անգլերեն տարբերակը՝ **G. Muradyan**, Grecisms in Ancient Armenian (Hebrew University Armenian Studies 13), Peeters: Leuven – Paris – Walpole, 2012:

²¹ Գ. Զարպհանապեան, նշվ. աշխ., էջ 52, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 322:

²² Քերական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շանելոյ, Grammaticae et logicae institutiones linguae literalis armenicae armenis traditae a Clementi Galano, 15:

²³ Գ. Զարպհանապեան, նշվ. աշխ., էջ 51, Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 314, Ն. Տեր-Ներսիսեան, Ոսկան վարդապետի ֆեռականական ըմբռնումները, էջ 313, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 92-93, Լատինաբան հայերենի տարբերակիչ հատկանիշները, էջ 166 (35): Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցիին առաջարկում է տարբերակներ՝ «ներգոյական ի մտի կամ ըն մտում», տե՛ս Յովհաննէս Հոյով, Զտոյթիւն հայկաբանութեան, էջ 7. առաջինը ճիշտ դասական ձևն է, բայց և՛ «ներգոյական յոսկաջ կամ նոսկում», նույն տեղում, էջ 12: Տե՛ս նաև «ներ բերանում... ներ գրման» (A. Orengo, op. cit., p. 320) – “in ore... in scriptura” (ibid., p. 323).

կենտ օրինակների թվում տրականի համար բերում է «Աստուածում, մարդում» օրինակները²⁴), հմմտ. հունաբանների մոտ՝ «ներ թուումն» (Պորփ. 139) – ejn ajriqmw/` (Porph. 6.12), «նենթակայում» (Ար. Ստոր. 108) – ejn uJpokeimevnu/ (Arist. Cat. 1a21, 23), «նամանուզ» (Ար. Ստոր. 154) – e[n tw` / ajggeivw/ (Arist. Cat. 15b27),

անեզական գոյականների գործածությունը եզակի ձևերով՝ «կեան», «միտ», «աչ», «վար», «մեղ», «փառ», «օրէն», «կամ», «բար»²⁵, հմմտ.՝ «օրէն» (Պղատ. Մին. 463, 464, 466) – novmo " (Pl. Min. 313a1, b2, c5), «հաստոյ» (Տիմ. 207) – pivstew" (Rom. 3:25), «զնորհն» (Տիմ. 309) – th;n cavrin (2Cor. 8:9), «գերկին» (Տիմ. 14.28) – to;n oujra-novn (Job 9:8),

ածականների պարտադիր համաձայնեցումն անկախ դիրքից²⁶՝ «ներասանաղոջ սաղմոսարանում», «ի գանազանից ըղծից իւրաբանչիւրոյ իրի», «աութեր ինձ գօր մի վկայ ամբողջի առափնութեան, որ չիցէն բծի իմի արատաւորեցեալ», «անուանց յատկից արականաց», «ըն չափաւորի փաղցեր», «յորժամ խորհիմք ներտրամադրեցելոյ բանէ», «յարմարից բայից անկից գտեցելոց պատշաճաւորութիւն», «ըն մարդում ումեք բեկանելում և մանկանացում», «համայնքն խորհուրդք և արարմունք», «փոյք շնորհք»²⁷, հմմտ.՝ «կատարելականօք գլխովք» (Պղատ. 222.5) – toi` " telikoi` " kefalaivoi" (Aphth. 109.13), «ըստ բացերեականին յեղանակի» (Թեոն 96) – kata; tou` ajpofainomevnu trovpu (Theon 5.91.9), «իւրաբանչիւրոյ սերման» (Դ. Պորփ. 62.10-11) – eJkavstou th` " genevsew" (D. Porph. 127.21-22),

²⁴ Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն ֆեռականութեան, աշխատասիրոյթյամբ Լ. Խաչերյանի, Եր., 1966, էջ 117:

²⁵ Գ. Զարպհանալեան, նշվ. աշխ., էջ 51, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 92, Լատինաբան հայերենի տաբերակիչ հատկանիշները, էջ 165 (25, 26): Հովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցին բերում է նաև այդ բառերի սեռականի ձևերը՝ անխտիր «ի» վերջավորությամբ՝ «մեղ - մեղի, շնորհ - շնորհի, փառ - փառի, օրէն - օրինի, կեան - կենի», տե՛ս Յովհաննէս Հոլով, Զտութիւն հայկաբանութեան, էջ 9 (ի դեպ, գոյականն իր ուղղականով և սեռականով ներկայացնելը լատիներենի ֆեռականության ավանդույթ է): Գ. Զահուկյանը նշում է, որ Հոլովը վիճարկում է այն կարծիքը, թե «մեղ», «շնորհ», «փառ», «օրէն», «կամ», «կեան» բառերը միայն հոգնակի թվով են գործածվում, և բերում է հին գրեթէ այդ բառերի եզակի գործածության օրինակներ, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 99:

²⁶ «Ածական պարտի համաձայնիլ ընդ գոյականին միշտ և ամենուրեք, այսինքն ոչ միայն մինչ հետևի գոյականին, այլ և մինչ նախադրի նմին», տե՛ս Յովհաննէս Հոլով, Զտութիւն հայկաբանութեան, էջ 161:

²⁷ Գ. Զարպհանալեան, նշվ. աշխ., էջ 51-52, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 315, Ն. Տեր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 314, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 94:

«երկաֆանչիւր» արհեստական դերանունը²⁸, հմմտ.՝ «երկաֆանչիւր ոֆ» (Փիլ. տես. 20, ժ բան 237, Նիւս. կազմ. 88) – eJkavtero" (Ph. Cont. 39.2, Decal. 51.5, PG 44.157.3), «երկաֆանչիւրֆ» (Գ. Ստոր. 198, Գ. Պորփ. 8.29) – ajmfovtera (D. Cat. 109.28), eJkavtera (D. Porph. 84.2),

«ա» և «ու» լծորդութեան բայերի կրավորական ձևերը՝ «իմ» կամ «անիմ» վերջավորութեամբ²⁹ «բանամ» – «բանիմ», «իմանամ» – «իմանիմ», «հեղում» – «հեղանիմ», «առնում» – «առնանիմ», հմմտ.՝ «մոռանի» (Քենոն 12) – langavnei (Theon 1. 64.4), «իմանիլ» (Փիլ. այլաբ. 115) – noh-qh`nai (Ph. LA 1.39), «թողանի» (Քենոն. 6) – ajpoleivphtai (Theon 1. 60.8), «առնանիմ» (Անան. Մեկն. 489),

անցյալ անկատարի եզակի երրորդ դեմքի կրավորական «իւր» վերջավորութիւնը՝ «տարածգիր»³⁰, «սիրիւր»³¹, «լինիւր»³², «տեսանիւր», «ուտիւր», «բառնիւր»³³, հմմտ.՝ «սնանիւր» (Իրեն. հերձ. 156) – trevfetai (Ir. Her. V.4), «ծնանիւր» (Փիլ. այլաբ. 157) – ejgenna`to (Ph. LA 2.45), «ասիւր» (Գ. Ստոր. 246) – ejlevgeto (D. Cat. 151.20),

ենթակայական դերբայի հետ ուղիղ խնդիր՝ «անուն է մասն բանի հոլովական՝ նշանակող գեութիւն իւրաֆանչիւրոյ իրի»³⁴, հմմտ.՝ «սիրողաց զմեզ» (Նազ. ճ.2.1) – ajgapovntwn hJma`" (PG 35.408.18), «տեսաւ զաստուած» (Փիլ. իմաստ. 48) – oJrw`n qeovn (Ph. Abr. 57.2),

բաղդատական ածականների գործիականով խնդրառութիւնը, լատիներենի նման՝ «Պետրոս հօգօրագոյն է Կիրակոսիւ»³⁵, հմմտ. հունարենների մոտ սեռականով խնդիր՝ հունարենի հետևութեամբ՝ «վատթարի լաւագոյն» (Ար. Ստոր. 132) – ceivrono" kavllion (Arist. Cat. 8b10), «Իսկ քառորդն երրորդին է յայտնագոյն» (Գ. Պորփ. 168.21-22) – to; tevtarton de;

²⁸ Հ. Անադյան, նշվ. աշխ., էջ 316, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 110:

²⁹ Հ. Անադյան, նշվ. աշխ., էջ 320, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 75-76, 106, 169, Ն. Տէր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 314-315: Վ. Համբարձումյանը բերում է հետևյալ օրինակները՝ «իմանանիմ», «առնանիմ», «թողանի», «լնանիմ», «կալանիմ» (Վ. Համբարձումյան, նշվ. աշխ., էջ 94, «Լատինաբան հայերենի տաբերակիչ հատկանիշները», էջ 169 [57]) – «լուանիմ» (նույն տեղում, էջ 168 [48]):

³⁰ Հ. Անադյան, նշվ. աշխ., էջ 312:

³¹ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 106:

³² Գ. Զահուկյան, նույն տեղում, էջ 77: Հովհաննես Հոլովն առաջարկել է տարբերակներ՝ «եղանիւր, լինիւր, կամ եղանեւ, լինեւ», տես Յովհաննէս Հոլով, Զտուրիւն հայկաբանութեան, էջ 33:

³³ Ն. Տէր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 314:

³⁴ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 68 (Ոսկանի մոտ). այդ առանձնահատկությունը ոչ այնքան հստակ ձևակերպումով նշել է և Տէր-Ներսէսյանը, բերելով «առողի գբան», «ունողի գգիտուրիւն» օրինակները, Ն. Տէր-Ներսէսեան, նշվ. աշխ., էջ 315:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 314:

tou` trivtou ejstin ejmfanevsteron (D. Porph. 201.29), և այլն:

Այս օրինակները քաղել ենք հետազոտողների մատնանշած առանձնահատկություններից, սակայն դրանցից բացի մենք արձանագրել ենք նրանց իսկ աշխատություններում վկայված, բայց նրանց ուշադրությանը չարժանացած հունարան հայերենում ակունքներ ունեցող շեղումներ դասական գրաբարի կանոններից, օրինակ.

նոր մակբայներ հունարանների նախասիրած վերջածանցներով՝ «արդիւնատրապէս»³⁶, «առողջատրաբար», «փափկակի»³⁷, «սեւօրէն»³⁸, հմմտ.՝ «անբաղդատակի» (Թրակ. 15.21) – ajsugkrivtw" (Thrax 28.6), «անձնարէն» (Փիլ. այլաբ. 168) – yucikw`" (Ph. LA 2.81՝ «սրաանց»), «աստուածաբանաբար» (Դ. Պորփ. 56.7) – qeologikw`" (D. Porph. 120.21), «բարետրապէս» (Գիտն. երկ. քհ. 1.6) – ajgaqodovtw" (Dion. cael. hier. 1.1),

հունարանների ստեղծած՝ «ինչպես, օրինակ» նշանակությամբ արհեստական մակբայներ՝ «որբար», «որպակ», «հիկէն», «հիզան», «որզոն... հիբար... որզան... զիբար»³⁹, հմմտ.՝ «որբար» (Թրակ. 44.3, Ար. Ստոր. 144) – oi|on (Arist. Cat. 12a26), «որպակ» (Ար. Ստոր. 124) – oi|on (Arist. Cat. 6a33), «հիզան» (Թրակ. 11.2, 22, 17.5, Թեոն 10, Ար. Ստոր. 107, Պորփ. 142, 146) – oJkoi`on (Theon 1.62.30), oi|on (Thrax 20.1, 21.3, 31.2, Arist. Cat. 1a8, Porph. 10.3, 13.16), «որկէն» (Թրակ. 10.9, Ար. Ստոր. 111, 125, 129) – oi|on (Thrax 18.3, Arist. Cat. 2a31, 6b15, 7b31), «որզոն» (Թրակ. 13.3, 14.12, 21, 15.16, 22, Փիլ. այլաբ. 148, Թեոն 4, Դ. Պորփ. 26.22, 32.10, 42.36, 44.8, Դ. Ստոր. 200, 226, Դ. Վերլուծ. XII.3, 6, 10, X. 2, Սահմանք 376), «որզովն» (Դ. Ստոր. 218) – oi|on (Thrax 24.5, 26.5, 27.1, 28.5, 7, Ph. LA 1.72, Theon 1.59.21, D. Porph. 96.11, 100.18, 112.9, 112.18, D. Cat. 111.16, 136.13), «հիբար» (Թրակ. 13.18, 29, 15.19, 16.4, Թեոն 18) – oi|on (Thrax 25.4, 9, 28.1, 29.3, Theon 2. 66.2), «որզան» (Թրակ. 11.7, 14, 12.24, 23.14, 20, 24.24, 30.4, Ար. Ստոր. 107, 108, 111) – oi|on (Thrax 20.2, 5, 24.4, 50.4, 51.3, 56.1, 69.5, Arist. Cat. 1a2, 1a14, 1a17),

«մի» դերանվան զուգահեռ «եզ», «մու» ձևերը⁴⁰, հմմտ.՝ «եզ Տէր, մու հաւատ, մի մկրտութիւն» (Տիմ. 311) – ei| " kuvrio", miva pivs-

³⁶ Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը, էջ 96-97:

³⁷ Հ. Ահառյան, նշվ. աշխ., էջ 311, 313:

³⁸ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 95:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 68 (Ոսկանի մոտ) 154, 157 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 30 (Կղեմես Գալանոսի մոտ), էջ 55, 63 (Ոսկանի մոտ), էջ 95, 119 (Հովի մոտ), էջ 125 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

ti", e}n bavptisma (Ephes. 4:5), «եզ» (Թրակ. 9.21, 11.1, 21) – e{n (Thrax 17.1, 19.6, 20.1), «մու» (Փիլ. լին. 4.110) – e{n (Ph. QuGen. 4.110), «մու» (Պորփ. 139) – ei | " (Porph. 6.22),

հունաբանների ստեղծած արհեստական նախդիրները՝ «քարց»⁴¹, «մակ», «ներ», «նը», «ըն»⁴², հմմտ.՝ «քարց դիմաց» (Թրակ. 26.27) – divca proswvpwn (Thrax 60.4), «մակ այլոցն» (Ար. Ստոր. 113) – ejpi; tw`n a[llwn (Arist. Cat. 3a6), «ներ տեղուչ» (Թրակ. 32.8) – ejn tovpw/ (Thrax 76.2-3), «նըմեզ» (Տիմ. 54) – ejn hJmi`n (Jn. 1:14),

հնունովով «խաբանչիւր» դերանվան հնունոված ձևեր՝ «խաբանչիւրոյ»⁴³, հմմտ.՝ «խաբանչիւրոյ» (Ար. Մեկն. 181, Գ. Պորփ. 62.10) – eJkavstou (Arist. Int. 23b17, D. Porph. 127.21), «խաբանչիւրում երկրի» (Պղատ. Մին. 470) – eJkavsth/ gh/` (Pl. Min. 317d5), «խաբանչիւրոց» (Պղատ. Օր. 446) – eJkavstou (Pl. Leg. 959b1),

«իցեալ»-ով արհեստական դերբայը կրավորական իմաստով՝ «ծնիցեալս»⁴⁴, «գրիցեալ», «ստորոգիցելոյ»⁴⁵, հմմտ.՝ «գրիցեալն» (Գ. Ստոր. 231) – oJ gegrammevno" (D. Cat. 139.23), «ստորոգիցեալ» (Պորփ. 135, Գ. Պորփ. 76.17) – kathgorouvmenon (Porph. 2.17, D. Porph. 139.18), «ծնիցեալն» (Տիմ. 73, 292) – to; gennwvmenon (Lk. 1:35),

բայեր «ոց» ածանցով արհեստական հիմքերով՝ «բացերևոցե», «յարաոցին»⁴⁶, հմմտ.՝ «բացերևոցել» (Ար. Մեկն. 159) – ajpofaivnesqai (Arist. Int. 17a19), «յարաոցեալ գոն» (Գ. Սահմ. 28.3) – lambavnesqai (D. Prol. 11.19), «գաոցիլ» (Փիլ. իմաստ. 78) – euJreqhvsesqai (Ph. Abr. 175.5), «բերոցեալ» (Թրակ. 16.1) – poiHQevn (Thrax 29.1),

արհեստական «ել» դերբայն ու նրա թեք հնունոված ձևերը՝ «ելոյ» կամ «ելոյր», «ելով»⁴⁷, հմմտ.՝ «ել» (Պորփ. 134) – ei\nai (Porph. 2.5), «ելոյ» (Փիլ. իմաստ. 35, ալլաբ. 119) – o[nto" (Ph. Abr. 10.3), ou\san (Ph. LA 1.45), «ելով» (Թեոն 98) – wvjn (Theon 5. 92.12),

⁴¹ Հ. Անայան, նշվ. աշխ., էջ 313, Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 139, 359 (Ոսկանի – Խաչատուր Արզրումեցու մոտ):

⁴² Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 82 (Ոսկանի մոտ):

⁴³ Հ. Անայան, նշվ. աշխ., էջ 313:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 312:

⁴⁵ Գ. Զահուկյան, Գրաբարի ֆեռականության պատմություն, էջ 151, 154 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 151, 154 (Սիմեոն Զուղայեցու մոտ):

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 78:

«ումն» դերանունն իրի առումով, իսկ սեռական հոլովը՝ մասնականի ի-մաստով «վանկից ոմանք են երկարք, ոմանք սուղք, ոմանք հասարակք»⁴⁸, հմմտ.՝ «և մակբայիցս ոմանք պարզք են և ոմանք ջոկադիրք» (Թրակ. 31.5-6) – tw`n de; ejpirrhnavtwn ta; mevn ejstin aJpla`, ta; de; svvnqeta (Thrax 73.1), «և պիտոյիցս ոմանք են բանականք, և ոմանք գործականք» (Պիտ. 30.4) – th`" de; creiva" to; mevn ejsti logikovn, to; dev praktikovn (Aphth. 62),

բոլոր քերականների նշած տասը հոլովների թվում հանդես էր գալիս և կոչական հոլովը՝ «է» վերջավորությամբ. Հովհաննես Հոլովի բերած օրինակների շարքում հանդիպում է կոչականի «Քրիստոսիէ»⁴⁹ օրինակը, որ վերցրած է Պորփյուրի «Ներածություն» և այդ երկի՝ Դավիթ Անհաղթի մեկնության թարգմանություններից՝ «Քրիստոսիէ» (Պորփ. 133, Գ. Պորփ. 32.2, 34.3) – Crusaovrie (Porph. 1.3, D. Porph. 101.25)⁵⁰:

Բավարարվենք այս օրինակներով, նշելով, որ լատինաբան հայերենի մեր քննությունը նախնական բնույթ ունի, և, որ բուն լատինաբան տեքստերի ու սումնասիրությունը կարող է բացահայտել հունաբան հայերենից սերող և այլ առանձնահատկություններ:

Մի բան հստակ է, որ լատինաբանները երբեմն վերցրել են հունաբանների ստեղծած, բայց հազվադեպ գործածված արհեստական ձևերն ու շարահյուսական օրինաչափությունները և ընդլայնված, համակարգային կիրառություն հազորդել դրանց⁵¹: Նման եզրահանգման է եկել Վ. Համբարձումյանը, հայերենի արհեստական երկու տարբերակների հարաբերությունները ցույց տալով նախածանցավոր ու բարդ նորաբանությունների և ներգոյական հոլովի կազ-

⁴⁸ **Յովհաննէս Հոլով**, Զտուրիւն հայկաբանութեան, էջ 193. բերված նախադասությունը նշգրիտ համընկնում է Հոլովի՝ գրաբարի լատիներենի ֆեռականության համապատասխան նախադասության հետ (Puritas haygica, p. 231). "syllabarum quaedam sunt longae, quaedam breves": Հմմտ. Ոսկանի մոտ՝ «գրոց ոմանք ձայնատրք. ոմանք բաղաձայնք» (A. Orenge, op. cit, p. 320) – "literarum aliae vocales, aliae consonantes" (ibid., p. 327).

⁴⁹ **Յովհաննէս Հոլով**, Զտուրիւն հայկաբանութեան, էջ 8:

⁵⁰ Հունարեն կոչականի փոխառության օրինակներ՝ «ե» վերջավորությամբ, վկայված են արդեն նոր Կտակարանում «Զակիէ» (Ղկ. ԺԹ 5) – Zakcai`e (Lk. 19:5), «Կոռնելիէ» (Գծ. Ժ 3, 31) – Kornhylie (Acts 10:3, 31), «Ղազարէ» (Յն. ԺԱ 43) – Lavzare (John 1:43), «Պաղէ» (Գծ. ԻԶ 24, ԻԷ 24) – Pau`le (Acts 26:25, 27:24), «Պետրէ» (Ղկ. ԻԲ 34) – Pevtre (Lk. 22:34), «Փիլիպպէ» (Յն. ԺԻ 9) – Fivlippe (John 14:9), «Տիմոթէ» (Ա. Տիմ. Զ 20) – Timovqee (1Tim. 6:20): Հունաբան թարգմանություններում ևս այդ ձևը կիրառվել է:

⁵¹ Լ. Հովհաննիսյանն էլ նշում է, որ լատինաբանների կիրառած նորամուծությունները գալիս էին հունաբան հայերենից, Լ. Շ. **Հովհաննիսյան**, Գրաբարի երկու դրսևորում XVII դարում, էջ 182-183: Վայտենբերգը (տե՛ս ծ. 14) ցույց է տվել նմանություններ ներգոյական հոլովի և բայի կրավորական ձևերի կազմության մեջ:

մության օրինակներով, հպանցիկ հիշատակելով նաև շարահյուսության փաստերը⁵²:

Մասնավոր և հետաքրքրական մի հարց է, գուցե ոչ զուտ գիտական, այլ ավելի շուտ գիտության պատմությանը վերաբերող, արդի հայերեն քերականական տերմինաբանությունը, որի կարևորագույն մասի համար պարտական ենք հունաբաններին և լատինաբաններին:

Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականություն» թարգմանությունը⁵³, որ հունաբան դպրոցի ամենավաղ գործերից է, հիմք դրվեց հայերեն քերականական տերմինաբանությանը, ինչպես նաև գիտական եզրերի կերտման սկզբունքին առհասարակ⁵⁴: Գ. Ջահուկյանն ընդգծել է, որ այդ տերմինները ոչ միայն դարձել են հունաբան դպրոցի տերմինաբանության հիմքը, այլև մինչև այժմ դրանց զգալի մասը կիրառվում է մեր լեզվաբանական-քերականական գրականություն մեջ⁵⁵:

Հիշեցնենք, որ Թրակացու «Քերականություն» հունաբանությունը երկակի բնույթ ունի. այն ուրիշ հունաբան թարգմանությունների նման տառացի է, հետևաբար նրա լեզվում կան հունարենի կաղապարով ձևված բազմաթիվ բառեր, այդ թվում տերմիններ, նաև շարահյուսական կառույցներ. այն զուրկ չէ և ձևաբանական հունաբանություններից: Հունարենի ազդեցության մյուս կողմը պայմանավորված է երկի բովանդակությամբ. չէ՞ որ այն հունարեն լեզվի քերականություն է, իսկ թարգմանված տարբերակը վերաբերում է հայերենին, հայերեն օրինակներ են բերված: Հայերենին արհեստականորեն վերագրված են հունարենի այնպիսի առանձնահատկություններ, ինչպիսիք երկար ու կարճ ձայնավորներն են, երկար ու կարճ վանկերը, արական, իգական ու չեզոք սեռը, երկակի թիվը, որը հունարենում էլ Դիոնիսիոսից (մ.թ.ա. II դ.) շատ առաջ կիրառությունից դուրս էր եկել: Արհեստական են նաև բայի բազմաթիվ ժամանակներն ու ժամանակաձևերը, որոնցից միայն երկուսը («-իլ», «-իւր»

⁵² Վ. Համբարձումյան, Գրական հայերենի հունաբան և լատինաբան տարբերակների փոխհարաբերության հարցի շուրջ. - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2008, N 2, էջ 136-149: Համբարձումյանը մատնանշել է այնպիսի ուշագրավ իրողություններ, ինչպես հին հունարենի և լատինարենի կառուցվածքային նմանությունը, գրաբարի համեմատ (էջ 140) և առաջին դեպքում մեռած հին հունարեն և կենդանի գրաբար, իսկ երկրորդում մեռած լատինարեն և մեռած գրաբար լեզուների փոխհարաբերությունների փաստը (էջ 141): Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի պատմություն, էջ 164-180.

⁵³ Н. Адонц, Ἄρθρον ἐν τῷ Ὄρθῶν ἐν τῷ εἰς τὸν Ἰωάννην ἀποστόλου ἐπιτομῆν, 1915. ուսումնասիրության հայերեն քարգվանությունը՝ Օ Վարդապարյանի, բնագրերի լուսապատենն վերատարությունը տե՛ս Ն. Աղանց, Երկեր հինգ հատորով Գ Հայրենագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2008, էջ ix-clxxxiii, 1-305:

⁵⁴ С. Аревшатян, Оἱ δὲ ἐδὶ ἀὰί ἐὰ ὀεῖτῆι ὄνηί εἰ ἀόεε ἀ ἀδᾶὰί ἀε Ἀδὶ ἀί ἐε (V-VI ἀά.), Ἄδ., 1973, с. 213-216, հմմտ. նաև 156-158:

⁵⁵ Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954, էջ 111:

վերջավորություններով) կիրառություն ստացան հետագա հունաբան թարգմանիչների մոտ, ինչպես և բայի զանազան լծորդությունները, այսինքն՝ խոնարհման տարատեսակները, որոնք պայմանավորված են հունարեն բայի ներկայի հիմքի վերջին հնչյունով: Հետազոտողները ցույց են տվել նաև, որ այդ արհեստականությունը բացարձակ չէ, և որ թարգմանիչը երբեմն շեղվել է սկզբնագրից և արտացոլել հայերենի իրական առանձնահատկությունները: Նույնիսկ հունարեն բարբառների փոխարեն հիշատակել է հայկական բարբառներ⁵⁶:

Վերագառնանք տերմինաբանությանը: Դիոնիսիոսի թարգմանության մեջ կերտված եզրերն ուսումնասիրել է Ա. Մուրադյանը⁵⁷: Դրանք ստեղծվել են բազադրյալ բառերը պատճենելու և իմաստային պատճենման եղանակով, որի դեպքում լեզվում գոյություն ունեցող բառերին նոր՝ տերմինաբանական իմաստ էր վերագրվում: Նշենք, որ շարահյուսությունը, հետևաբար և համապատասխան տերմինները, Թրակացու մոտ իսպառ բացակայում են: Փոխարենը նրա մոտ քերականության մաս են կազմում առոգանությունը, տաղաչափությունը, գրականությանն առնչվող հարցեր:

Թրակացու «Քերականության» հայերեն բազմաթիվ մեկնություններ են գրել՝ բացի Ադոնցի հրատարակած Դավիթ Քերականից, Անանուն մեկնիչից, Մովսես Քերթովից, Ստեփանոս Սյունեցուց, Գրիգոր Մագիստրոսից և Համամից, նաև ավելի ուշ շրջանի հեղինակներ Եսայի Նչեցին, Վարդան Արևելցին, Առաքել Սյունեցին, Հովհաննես Երզնկացին, Հովհաննես Ծործորեցին⁵⁸: Դրանցում քերականական բոլոր կատեգորիաներն ու եզրերը հետևում են Թրակացու թարգմանությանը: Այդ մեկնությունները հաճախ կրկնում են միմյանց: Թրակացու մեկնիչներին է հարում նաև Դավիթ Զեյթունցին (XVI դարի երկրորդ կես - XVII դարի առաջին քառորդ)⁵⁹: Միայն առանձին դեպքերում մեկնիչներն, ասես զգուշավորությամբ, փորձում են հաղթահարել Դիոնիսիոսի քերա-

⁵⁶ Այդ երևույթները մանրամասնորեն քննարկված են հետևյալ աշխատություններում. **Գ. Զահուկյան**, Քերականական ..., Եր., 1954, **R. Sgarbi**, Studio contrastivo sull' adattamento strutturale armeno della "Techne Dionisiana" (Memorie dell' Istituto Lombardo - Accademia di scienze e lettere, classe di lettere - scienze morali e storiche, vol. XXXIX, fasc. 7), Milano, 1991:

⁵⁷ **Ա. Մուրադյան**, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Եր., 1971:

⁵⁸ **Եսայի Նչեցի**, Վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատասիրությամբ **Լ. Խաչերյանի**, Եր., 1966, **Վարդան Արևելցի**, Մեկնութիւն քերականի, աշխատասիրությամբ **Լ. Խաչերյանի**, Եր., 1972, **Առաքել Սիւնեցի**, Յաղագս քերականութեան համառատ լուծմունիք, աշխատասիրութեամբ **Լ. Խաչերյանի**, Լոս Անճելոս, 1982, **Յովհաննէս Երզնկացի** (1230-1298), Հավաքումն մեկնութեան քերականի, աշխատասիրութեամբ **Լ. Խաչերյանի**, Լոս Անճելոս, 1983, **Յովհաննէս Ծործորեցի** (1283-1340), Համառատ տեսութիւն քերականի, աշխատասիրութեամբ **Լ. Խաչերյանի**, Լոս Անճելոս, 1984:

⁵⁹ **Դավիթ Զեյթունցի**, Մեկնութիւն քերականի, աշխատասիրությամբ **Ե. Կ. Մեքրոնյանի**, Եր., 1981:

կանոնների անհամապատասխանությունը հայերենի իրակություններին, նշելով, որ այսինչ փաստը չկա «ի հայումս»: Ամենախիստ դիտողությունը, թվում է, Հովհաննես Ծործորեցուն է՝ երկակի թվի վերաբերյալ. «Գիտել պարտ է, զի ի յոյնն և յարաբացին եզականն և երկականն և յոգնականն նշանակի, որպէս իննդ (Թրակացին) եցոյց զաւրինակն՝ Պետրոս, Պետրու, Պետրոսս. իսկ ի հայումս և ի հոռմայեցին եզական և յոգնականն միայն ցուցանի, որպէս Պետրոս, Պետրոսս, Աստուած, Աստուածք, իսկ զերկուորականդ բնավին ոչ ունիմք, վասն որոյ ոչ է պարտ բռնահարել և զանէն ստեղծանել՝ արմարութեան տալով տարացոյց և աղբատ գոլով՝ փարթամ երեւցայց»⁶⁰:

Գիտնիսիոսից ազգվել է նաև XIV դարի ունիթոռական շարժման ներկայացուցիչ Հովհաննես Քոնեցին իր «Յաղագս քերականին» երկում⁶¹: Ինչպես հենց Քոնեցին է նշում, ինքն ունեցել է նաև լատիներեն աղբյուրներ. դրանցից կարևորագույնն է VI դարի հեղինակ Պրիսկիանոսի *Institutiones grammaticae* երկը: Հետևելով Պրիսկիանոսին, նա անդրադարձել է նաև մի շարք շարահյուսական խնդիրների: Հետաքրքրական է, որ օրինակները Քոնեցին հաճախ բերել է իր ժամանակի կենդանի միջին հայերենից: Հիմնականում հետևելով հայերենում արդեն հաստատված դիտնիսոսյան տերմինաբանությանը, Քոնեցին ներմուծել է մի քանի կարևոր եզր, որոնք այժմ էլ կիրառվում են:

Վերոհիշյալ լատինաբան (Հովհաննես Հոլովի և մյուսների) քերականություններում նույնպես արտացոլված է Թրակացու թարգմանություն, բայց նաև Հովհաննես Քոնեցու տերմինաբանությունը, սակայն նոր եզրեր էլ են ստեղծվել, որոնք նույնպես մենք այժմ կիրառում ենք:

Ամփոփենք. արդի հայերեն քերականական եզրերից **Ա** մի քանիսը թարգմանված են **հունարենից** և զուգահեռ շունեն լատիներենում⁶².

ընդհանուր տերմիններ՝ «**բերականութիւն**» – grammatikhv (լատիներենն այս բառը փոխառել է), «**ստուգաբանութիւն**» – ejtumologiva, «**առոգանութիւն**» – prosw/diva (նշանակում է ոչ միայն արտահայտիչ ընթերցանություն, այլև դրա համար կիրառվող նշանները),

հոլովների անուններ՝ «**ուղղական**» – oյրգհv (հմմտ. լատինաբանների մոտ «անուանական» – nominativus, որն արդեն Թրակացու մոտ հանդես է գալիս «ուղղական»-ին զուգահեռ),

անունների բազմաթիվ տեսակներից՝ «**փաղափշական**» – սՅբօկօրիստիկօվն (Գալանոսի մոտ այն փոխարինված է «նուազական» – diminutivum),

⁶⁰ **Յովհաննէս Ծործորեցի** (1283-1340), Համառատ տեսութիւն բերականի, էջ 211-212:

⁶¹ **Յովհաննէս Քոնեցի**, Յաղագս բերականին, բնագիրը հրատարակւոյթյան պատրաստեց **Լ. Ս. Խաչիկյանը**, ներածւոյթյունը **Լ. Ս. Խաչիկյանի** և **Ս. Ա. Ավագյանի**, Եր., 1977:

⁶² Շարադրամբը շճանութեաննէլու համար բնագրերի վկայակոչումներ չենք բերում. ստորև թվարկված եզրերը դիտարկւոյթյամբ կարելի է գտնել վերը նշված բերականութիւններում:

բայի ժամանակներ՝ «վաղակատար» – uJpersuntelikov" («վաղակատար»-ին զուգահեռ օգտագործվել է «գերակատար» տարբերակը),

կետադրական՝ «կէտ» – stigmhv, «ստորակէտ» – uJpostigmhv (լատիներենում օգտագործվել է հունարենից փոխառված *COMMA* բառը), նաև «առոգանութիւն» բաժնից՝ «շէտ» – ojxei`a, «բուժ» – barei`a, «ենթամնայ» – uJfevn:

Բ մի զգալի մասը՝ նախ հունարենից, հետո կրկին լատիներենից, չէ՞ որ լատիներեն քերականական եզրերի մեծ մասն էլ պատճենված կամ փոխառված է հունարենից.

հնչունաբանական՝ «ձայնաւոր» – fwnhvei", vocalis, «բաղաձայն» – suvmfwno", consonans, «երկբարբառ» – divfqog-90" (Հովհաննես Ծործորեցին այն մեկնաբանել է որպէս «երկննչումն», որից կարելի է բխեցնել արդի «երկհնչուն»-ը), diphthongus, «վանկ» – sul-labhv, syllaba,

խոսքի մասերի անուններ՝ «անուն» – o[noma, nomen, «թուական» (անուն տարատեսակ է և թրակացու, և լատինաբանների մոտ) – ajriqmhtikovn – numeralis (Գալանոս, Խաչատուր), «բայ» – rJh`ma, verbum, «մակբայ» – ejpivrrhma, adverbium, «դերանուն» – ajntwnumiva, pronomen, «նախադրութիւն» – prov-qesi", praepositio (Գավիթ քերական, Մովսէս Քերթող, Հովհաննէս Ծործորեցի «նախադիր», Առաքել Սյունեցի, Քոնեցի, Խաչատուր «նախդիր»), «յօդ» – a[rqron, articulum, «շաղկապ» – suvndesmo", conjunctio,

բառակազմական՝ «պարզ» – aJplw`", simplex, «բարդ» – suvn-geto", compositus, «ածանցաւոր» / «ածանցական» – paragwgov", derivativus (Հորով),

«լծորդութիւն» – suzugiva, conjugatio,

քերականական սեռ՝ «սեռ» – gevno", genus, «արական» – ajr-senikovn, masculinum, «իգական» – qhlukovn, femininum, «չեզոք» – oujdevteron, neutrum,

հոլովում՝ «հոլով» – ptw`si", casus (Քոնեցի «հոլով»՝ հոլովում իմաստով, իսկ հոլովի համար՝ «անգումն» – casus, որ հանդիպում է նաև լատինաբանների մոտ), «սեռական» – genikov", genetivus, «տրական» – dwtikov", dativus, «հայցական» – aijtiatikov", accusativus (Գալանոս՝ «կրողական»),

«դէմք» – prwvsopon, persona, «թիւ» – ajriqmov", numerus, «եզական» – eJnikov", singularis, «յոգնական» – plhquntikov", pluralis, արդի «եզակի»/«յոգնակի» առաջացել են

մակբայներից (Գալանոսը բայը խոնարհելիս ներկայացնում է եզակիի ձևերը, հետո ավելացնում «և յոֆնակի», հաշատուր. «անուանֆ եզակի և յոֆնակի առնանիլ կարեն»),

համեմատության աստիճաններ՝ «բաղդատական» – sugkritikon", comparativus, «գերադրական» – սՅpergetikon", superlativus,

բայի սեռը՝ «ներգործական» – ejnergetikovn, activum, «կրատական» – paqhtikovn, passivum,

բայի ժամանակներ՝ «ժամանակ» – crovno", tempus, «ներկայ» – ejnestwv", praesens, «անցեալ» – parehlugov", praeteritum, «ապառնի» – mevllwn, futurum,

բայի եղանակներ՝ «սահմանական» – օՅristikon", indicativus, «հրամայական» – prostaktikon", imperativus, «լրջական» – eujktikon", optativus, «ստորադասական» – սՅpotaktikon" (հմմտ. Հոլովի մոտ՝ «ստորակցական», որ ճշգրիտ համապատասխանում է լատիներեն *subjunctivus*-ին, իսկ մյուս լատինաբանները պարզապես փոխառել են թրակացու թարգմանչի ստեղծած եզրը):

Գ Կան բավական թվով և զուտ լափիներենից պատճենված տերմիններ.

խոսքի մասերի անուններ՝ «գոյական» (Գալանոս, Հոլով, հաշատուր) – *substantivum* (Գալանոս, Հոլով), «ածական» – *adjectivum* (Գալանոս, Հոլով)՝ երկուսն էլ «անուն» խոսքի մասի տարատեսակներ են, «դասական» («անուն») – *ordinale* (խոսքը դասական թվականների մասին է, բերված են «առաջին, երկրորդ, երրորդ» օրինակները, Քոնեցի, Գալանոս),

«հասարակ անուն» / «յատուկ անուն» – *substantiva appellativa/propria* (Քոնեցի, Հոլով, Ոսկան. թրակացու մոտ՝ «հասարակաբար» / «յատկապէս»),

«հաւաքական անուն» – *collectivum* (Հոլով. հմմտ. թրակ.՝ «բակձաձական»),

«հոլովումն» – *declinatio* (Գալանոս)՝ «առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ հոլովումն», նաև «հոլովումն բայից», Քոնեցին այս իմաստով օգտագործել է «հոլով»,

հոլովների անուններ՝ «բացատական» – *ablativus* (Հոլով), «գործիական» – *instrumentalis* (Գալանոս, Ոսկան, Հոլով. հմմտ. թրակ.՝ «առաքական»), «ներգոյական» – *commorativus* (Հոլով, Ջուղայեցի՝ այդ երեք հոլովները հունարենում չկան), «կոչական» – *vocativus* (հմմտ. թրակացու մոտ՝ «հոչական» – klhtikon", Քոնեցի՝ «կոչական», բայց Դավիթ քերականը, Հովհաննես Երզնկացին, Վարդան Արեւելցին, Եսայի Նշեցին օգտագործել են «կոչական», Հովհաննես Ծործորեցի՝ «զհոչականն ունանֆ կոչական ասեն»),

դերանունների տեսակներ՝ «ցուցական», «ստացական» (Քոնեցի, Գալանոս), «հարցական» (Քոնեցի), «յարաբերական» (Գալանոս),

բայի ժամանակներ՝ «անցեալ անկատար» – *praeteritum imperfectum* (Քոնեցի), «անցեալ կատարեալ» – *praeteritum perfectum* (Քոնեցի), կամ պարզապես՝ «անկատար» և «կատարեալ» (Հոլով), «յարակատար» – *paulo plus perfectum* (Հոլով),

բայի եղանակ՝ «եղանակ» – *modus* (հմմտ. թրակ.՝ «խոնարհումն» – e[ɣkliši]), «անորոշական» (անորոշ դերբայն է) – *infinitivus* (Գալանոս. հմմտ. թրակացի՝ «աներևոյթ»),

բայի դեմքեր՝ «առաջին, երկրորդ, երրորդ» (Քոնեցի, թրակացու մոտ՝ «նախ, երկիր, երիր»),

բայի սեռ՝ «սեռ բային» (Գալանոս) – *genera* (թրակ.՝ «տրամադրութիւն», «հաստատարութիւն» – *diavqesi*), «անցողական» – *transitivum* (Գալանոս, Քոնեցին այդպես էր բնորոշում ուղիղ խնդիր պարունակող նախադասությունները՝ այժմ օգտագործվում է «անցողական բայեր» հասկացությունը),

«դիմատր բայ» / «անդեմ բայ», բերված է «պիտոյ է» օրինակը (Ոսկան, Հոլով, Հոլովի լատիներենի քերականություն՝ «դիմատր»/«դիմագուրկ»),

«աստինամբ համեմատութեան՝ դրական» – *positiva* (Հոլով, Ոսկան, «բաղդատականն» ու «գերադրականն» արդեն կան թրակացու մոտ, որպես անվան տարատեսակներ), Ոսկանն այդպիսիք դիտում է ոչ միայն ածականների, այլև մակբայների մոտ,

«խոնարհումն բայից» (Ոսկան. հմմտ. թրակացու մոտ՝ «լծորդութիւն է կարգաւոր խոնարհութիւն [klišvi] բայից», իսկ «խոնարհումն» վերաբերում է եղանակներին),

կետադրական՝ «վերջակէտ» – *punctum finale* (Գալանոս, Քոնեցի. թրակ.՝ «կէտ աւարտեալ»), «միջակէտ» – *punctum medium* (Քոնեցի, Գալանոս, Զուղայեցի, սակայն Գավիթ և Անանուն քերականներն արդեն օգտագործել են «միջակէտ»),

շարահյուսական՝ «համաձայնութիւն» – *concordantia* (Գալանոս), «համաձայնիլ ի սերս, ի թիս, յանգմունս» (Քոնեցի), «կառավարութիւն անգմանց» (Քոնեցի), «հոլով խնդրել», «պահանջել խնդիր» – *exigere casum, regere casum* (Քոնեցի, Գալանոս), «հոլովառութիւն» – *constructio* (Հոլով), «բացայայտիչ» – *manifestativum* (Հոլով «Սիմոն՝ Պետրոս»), «պարզ» և «բաղադրեալ» «կատարեալ բան» («կատարեալ բան» Քոնեցու մոտ ոչ այնքան հստակորեն արտահայտում է նախադասության գաղափարը):

Ավելացնենք, որ բերված օրինակները թույլ չտվեցին պարզել արդի հայերեն մի կարևոր՝ «դերբայ» եզրի ծագումը. և՛ հունաբանները, և՛ լատինաբան-

ներն օգտագործել են հունարենից թարգմանված «ընդունելութիւն» եզրը: Հավանաբար «դերբայը» կազմվել է «դերանուն» եզրի նմանակութեամբ:

Այսպիսով, Ա. Մուրադյանի այն պնդումը, թե «լատինաբան հայերենը որևէ հետք չի թողել մեր լեզվի և տերմինաբանության վրա»⁶³, չափազանցված ենք համարում: Գոնե տերմինաբանության պարագայում, ինչպես տեսանք, իրականությունը մի փոքր այլ է:

Հապավումներ

Անան. Մեկն. – «Պեթրարմենիաս Արիստոտելի» Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի Մատենադրութիւնք և Թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դաւիթ, Վենետիկ, 1932, էջ 399-465,

Ար. Ստոր., Ար. Մեկն. – Արիստոտելի Ստորոգութիւնք և Յաղագս մեկնութեան F. C. Conybeare, *A Collation with the Ancient Armenian Versions of the Greek Text of Aristotle's Categories, De interpretatione, De mundo, De virtutibus et vitiis*, Oxford, 1892, Appendix II. Armenian Text,

Բր. հց. – Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք Հարցմանց՝ Basilio di Cesarea, *Il libro delle Domande*, edito da G. Uluhogian (CSCO 536, 537 – Scriptores Armeniaci 19, 22), Louvain,

Բր. սղ., հայեաց – Ս. Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք պահոց, աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, էջմիածին, 2008,

Դ. Պորփ. – Դավիթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի, համահավաք քննական բնագիրը, թարգմանությունը զբարբից ուսուցիչ, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Եր., 1976,

Դ. Սահմ. – Դավիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան, աշխատասիրությամբ Ս. Ս. Արևշատյանի, Եր., 1960,

Դ. Ստոր. – Դավիթ Անյաղթ, Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք, աշխատասիրությամբ Ս. Ս. Արևշատյանի, Եր., 1980, էջ 199-200՝ Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի,

Դ. Վերլուծ. – Դավիթ Անյաղթ, Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի David the Invincible, *Commentary on Aristotle's Prior Analytics*, Old Armenian Text with an English Translation, Introduction and Notes by Aram Topchyan, Brill: Leiden – Boston, 2010,

Դիոն. երկ. Բն. – Դիոնիսիոսի «Յաղագս երկնային ֆանանայապետութեան» *The Armenian Version of the Works Attributed to Dionysius the Areopagite*, edited by R. W. Thomson (CSCO, vol. 448), Lovanii, 1987,

Ետիֆ. – Ն. Ակիմեան, «Ետիֆի եպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսեցոյ», ՀԱ, 1969, թիւ 1-3,

Ջեմ. – *Anonymous Philosophical Treatise*, by M. E. Stone and M. E. Shirinian, translated with the collaboration of J. Mansfeld and D. T. Runia, Brill: Leiden, Boston, Köln, 2000,

⁶³ Ա. Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, էջ 15:

- Թեոն – Հ. Մանանդյան, *Թեոֆիևայ Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց*, Բանդի-պաղիր հունարեն բնագրով, Երևան, 1938,
- Քրակ. – Н. Адонц, *Догод̄ен̄е̄ О̄д̄а̄е̄е̄н̄е̄е̄ е̄ а̄д̄ӣ ѳ̄ӣн̄е̄а̄ о̄ӣ е̄е̄ӣ а̄а̄д̄а̄е̄е̄, ̄ӣ а̄д̄д̄ӣ-а̄д̄д̄а̄*, 1915, կամ Արուեստ Գիտնիսեայ Բեականի՝ Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր հինգ հատորով*, Գ, Հայրենագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2008,
- Իրեն. հեր.ձ. – *Irenaeus Gegen die Häretiker*, von K. Ter-Mekerttschian, E. Ter-Minassiantz, Leipzig 1910,
- Նագ. և.2 – *Sancti Gregorii Nazianzeni Opera, Versio Armeniaca I, Orationes II, XII, IX*, ed. a B. Coulie, Brepols-Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum, Series Graeca 28, Corpus Nazianzenum 2),
- Նիս. կազմ. – Ս. Գրիգոր Նիսացի, *Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն*, ֆննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Վարդանյանի, Մայր արքոս Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, Ս. Էջմիածին, 2008 (եկեղեցական Մատենագիտություն Գ),
- Պիտ. – *Գիրք պիտոյից*, աշխատասիրությամբ Գ. Մուրադյանի, Երևան, 1993,
- Պղատ. Օր., Մին. – *Պղատոնի տրամախօսութիւնք յաղագս օրինաց և Մինովս*, Վենետիկ, 1890,
- Պորփ.– *Դասիի Անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնք և Թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դաւիթ*, Վենետիկ, 1932, էջ 133-156,
- Սահմանի – «Սահմանի փիլիսոփայականի», *Բանբեր Մատենադարանի*, 5, 1960, ֆննական բնագիրը և ռուսերեն թարգմանությունը Ս. Արևշատյանի, էջ 376-392,
- Տիմ. – *Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովն Քաղկեդովնի*, Էջմիածին, 1908,
- Փիլ. այլաբ., իմաստ. – *Փիլոնի Հեբրայեցոյ ճառք որոց հելլեն բնագիրք հասին առ մեզ*, Վենետիկ, 1892,
- Փիլ. լին. – *Փիլոնի եբրայեցոյ Մեկնութիւն ծննդոց և ելից, ճառք ի Սամիսոն, ի Յովնան*, աշխատասիրութեամբ Մ. Ազերեանց, Վենետիկ, 1826,
- Apth. – *Aphthonii Sophistae Progymnasmata: Ch. Walz. Rhetores Graeci*, vol. I, Stuttgartiae, 1832, pp. 55-120,
- D. Cat. – A. Busse, *Eliae (olim Davidis) in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categoriae Commentaria*, Berolini, 1900,
- D. Prolog., D. Porph. – A. Busse, *Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen Commentarium*, Berolini, 1904,
- Dion. cael. – *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De coelesti hierarchia, de ecclesiastica hierarchia, de mystica theologia, epistulae*, ed. G. Heil, A. M. Ritter, Berlin, 1991 (Patristische Texte und Studien 36),
- Ir. Her. V – Irénée de Lyon, *Contre les hérésies livre 5*, eds. A. Rousseau, L. Doutreleau, C. Mercier, Paris, 1969 (Sources Chrétiennes 153),
- PG – J. P. Migne, *Patrologiae graecae cursus completus*,

Ph. *LA, Abr.* – *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, ed. L. Cohn, vol. 1, Berlin, 1962, 61-169: *Legum allegoriae libri I-III*; vol. 4, Berlin, 1962, 1-60: *De Abrahamo*,

Ph. *QuGen.* – *Quaestiones in Genesim et in Exodum. Fragmenta Graeca* (*Les œuvres de Philon d'Alexandrie*, 32) ed. F. Petit, Paris, 1978,

Porph. – *Porphyrri Isagoge et in Aristotelis categorias commentarium*, ed. Adolfus Busse (*Commentaria in Aristotelem Graeca*, IV.2), Berolini, 1887,

Theon – Aelius Theon, *Progymnasmata*, texte établi par M. Patillon, avec l'assistance, pour l'Arménien de G. Bolognesi, Paris, Les Belles lettres, 1997,

Thrax – Dionysius Thrax, *Ars grammatica*, ed. G. Uhlig, Leipzig: in aedibus Teubneri, 1883 (*Grammatici graeci* 1.1).